

AYNUR ORUCOVA*

MORFOLOJİ VƏ SİNTAKTİK VASİTƏLƏRDƏ OBRAZLAŞDIRICILIQ

Məqalədə göstərilir ki, obrazlaşdırıcılıq dilin informasiya mühitində aktuallaşdırıcı bir vasitəyə çevrilir. Odur ki, obrazlaşdırıcılıq informasiyaların özünün intensivləşdirilməsinə xidmət edir. Morfoloji və sintaktik vasitələrdə obrazlaşdırıcılığın vasitəsi ilə yaranan intensivlik bədii informasiyaların canlandırılmasında aparıcı vasitə kimi iştirak edir. Obrazlaşdırıcılıq bədii təxəyyülün, milli özünəməxsusluğun, etnik bədii təfəkkürün məhsulu kimi formalaşır və zaman-zaman özünün zəngin ənənələrini inkişaf etdirir. Lakin bununla birlikdə obrazlaşdırıcılığın baş verməsi üçün üslubi fiqurların da böyük əhəmiyyəti vardır. Obrazlaşdırıcılıq özünün ifadə tərzinə görə bədiilikdən daha üstün keyfiyyətə malikdir. Bədiilikdə başlıca prinsip ümumiləşdirmədən ibarət olduğu halda obrazlaşdırıcılıqda şəxsləndirmə keyfiyyəti xüsusi yer tutur.

Beləliklə, obrazlaşdırıcılıq bədii mətnədə bir növ, alleqorik keyfiyyətlərə malik olur. Odur ki, obrazlaşdırıcılıq təkcə nəzmlə yazılmış nümunələr üçün deyil, həm də nəsr nümunələrini bədii, estetik, emosional, ekspressiv bəzəyinə çevrilir. Bütün obrazlaşdırıcı dil vasitələri daxili və zahiri məntiqə, qrammatik quruluşa və ekspressiv-emosional əsaslara malik olmaqla bədii, üslubi və emosional informasiyaların ifadə olunmasına xidmət edirlər.

Açar sözlər: obrazlılıq, morfoloji əlamət, qrammatik şəkilçi, sintaktik vahidlər

Giriş

Morfoloji vasitələrdə obrazlaşdırıcılıq onların ardıcılığı, ümumiləşdirici təsir yaratması və həmcins tərkiblərdə təkrarlanan elementin ixtisarı ilə müəyyən edilir. Morfoloji vasitələrin obrazlaşdırıcı təsiri ilə həm bədii mətnlərdə və həm də şifahi danışığ nümunələrində mənənin intensivləşdirilməsi mümkün olur. Cümlə tərkibində eynicinsli şəkilçilərin ardıcılıqla təkrar olunması obrazlaşdırıcılıqda konkretlik və dəqiqlik yaradır.

Əsas məzmun

Aşağıdakı nümunələrdə eynicinsli morfoloji elementlərin iştirakı ilə obrazlaşdırıcı dəqiqlik yaradılması müşahidə edilir: “*Hər kim Qoşabulağın suyundan içsə aşıq olar. Özünün də səsi elə güclü olar ki, nə rəsindən meşədə aslanlar ürkər, quşlar qanad salar, atlar, qatırlar dırnaq tökər*” [14, s.36]; “*Bu insan səsi deyildi. Bir bulaq şırıltısı idi, bir ney nidası idi, bir kaman idi*” [12, s.36]. “*Hacı Rəhim xan atlısı kimi dəstə ilə çapovulçu dördqatar oğlanları öz həyatında, öz qapısında, öz eyvanında, öz otağında, öz qarahaşiyəli, yaşıl süfrəsinin başında görəndə, güphagup döşəməyə dəyən tüfəng küplərinin səsinə eşidəndə, gələnlərə cavab verib xoş-beş edəndə özünü mahalın padşahı saydı*” [15, s.67].

Təkrarlanan komponentlərdə morfoloji əlamətlər ixtisar edildikdə hadisə, şəxs və ya obyektin obrazlaşdırıcılığında ümumiləşmə baş verir. Bu xüsusiyyəti aşağıdakı nümunələrdən görmək olur:

*“Mən mülki cahan, cahan mənəm, mən
Mən həqqə bəyan, bəyan mənəm, mən
Mən ərş ilə fərşü kafü nunəm
Mən şərhi bəyan, bəyan mənəm, mən
Mən cümlə cəhanü kainatəm
Mən dərhü zəman, zəman mənəm, mən”* [16, s.261]
*“Edəmən tərək Füzuli, səri-kuyin yarın
Vətənimdir, vətənimdir, vətənimdir, vətənim”* [8, s.112]

Bədii mətnlərdə *-lar (-lər)* kəmiyyət şəkilçisinin iştirakı ilə də güclü obrazlılıq yaradılır. *-Lar (-lər)* şəkilçisi vasitəsi ilə həm ümumiləşdiricilik, həm fərdiləşdiricilik və həm də kinayə, sarkazm anlayışları obrazlaşdırılır. Ümumiləşdiriciliyin obrazlaşdırılmasını aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olur:

*“Məndən qorxdu xanlar, bəylər
Dava qılsam düşmən neylər*

*Dünyada mənəm deyənlər
Yeri yurd oldu, yurd oldu” [14, s.466]
“Daş qəlbli insanları neylərdin, ilahi?!
Bizdə bu soyuq qanları neylərdin, ilahi?!
Artdıqca həyasızlıq olur el mütəhəmmil
Hər zülmə dözən canları neylərdin, ilahi?” [19, s.148]*

Aşağıdakı nümunələrdə isə cəm şəkilçisi fərdiləşdirici obrazlılığın yaradılması məqamında işlənir:

*“Qırqlar meydanına gəldim
Gəl bəri, ey can dedilər
İzzət ilə salam verdim
Gəl, uş də meydan dedilər” [11, s.350].*

-Lar (-lər) şəkilçisinin iştirakı ilə bədii mətndə həmçinin kinayəli obrazlaşdırıcılıq yaradılır:

*“Bir dövrdə kim, sidqüsəfa qalmayacaqmış
Bilmən belə dövranları neylərdin, ilahi?!
İş rəncbərin, güc öküzü, yer özününkü
Bəyzadələri, xanları neylərdin, ilahi?!” [18, s.145]*

Verilən nümunələrdə qrammatik şəkilçilərin təkrar işlədilməsi təsvir olunan hadisəyə, situasiyaya və obyektə yönəldilmiş mənə və anlayışları qabarıqlaşdırır, onların daha çox diqqət mərkəzində olmasını təmin edir. Bununla da mətnə daxili ritm və ahəngdarlıq, təsvir olunan obyektə münasibətdə isə obrazlaşdırıcılıq yaradılır. Qrammatik şəkilçilərin ardıcılığı, seçilməsi və işlədilməsi əlbəttə ki, birmənalı deyil, təsvir edilən hadisə, əşya, situasiya və şəxsə münasibətdə müvafiq qrammatik elementlərdən istifadə edilir.

-Lar (-lər) şəkilçisinin bədii mətnə obrazlaşdırıcılıq yaratması barədə maraqlı araşdırmalar aparılmışdır. Bu sahədəki araşdırmalar içərisində Tofiq Hacıyevin Sabirin dili ilə əlaqədar yazdığı əsərlər xüsusi maraq doğurur [9, s.178; 10, s.175].

Qrammatik şəkilçilərin zənginliyi onların çoxfunksiyalı olmasını şərtləndirir. Bu mənada Azərbaycan dilinin üslubi və qrammatik-semantik imkanları analitik-flektiv dillərlə müqayisədə ölçüyəgəlməz dərəcədə böyükdür. Buna görə də Azərbaycan dilinin morfoloji obrazlaşdırıcılıq xüsusiyyətinin geniş tədqiqata cəlb olunmasına zəruri bir ehtiyac vardır.

Sintaktik vahidlərdə də obrazlaşdırıcılığın norması informasiyaların intensivləşdirilməsi ilə bağlıdır. Sintaktik vahidlərdə mənənin intensivləşdirilməsi başlıca olaraq *sintaktik təkrarlar*, *ritorik pafoslu ifadələr*, həmçinin, *inversiyalı* və *parselyasiyalı* cümlələr vasitəsi ilə canlandırılır. Azərbaycan dilçiliyində qeyd olunan bu sahələrlə bağlı bir çox tədqiqat işləri aparılmışdır. Bu tədqiqatlarda sintaktik vahidlərin qrammatik quruluşu ilə yanaşı, onların poetik, üslubi imkanları və obrazlaşdırıcılıq keyfiyyətləri barədə də bəhs edilir [4, s.157; 22; 1; 2; 3].

Sintaktik təkrarlar həm bədii mətnlərdə və həm də şifahi danışmaq prosesində çox yüksək intensivlik yaratmağa malikdir. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarların qədim türk mənəbələrində, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında və klassik mənəbələrdə müşahidə olunan çox zəngin ənənələri vardır.

“İçib-İçib İlaş oğlu Salur Qazanın alnına şərəbin itisi çıxdı. Qaba dizi üzərinə kökdü, ayıtdı: “İnüm anlan bəglər, sözüm dinlən bəklər! Yata-yata yanımız ağrıdı, Tura-tura belimiz qurudu. Yürüyəlim, a bəglər! Av avlıyalım, quş quşluyalım, sığın, keyik yıqalım, qayıdalım, otağımıza düşəlim: yeyəlim, içəlim, xoş keçəlim” [13, s.48].

Molla Əli Aşıq Ələsgərlə çoxdan dost idi. Götürdü Aşıq Ələsgərə belə bir məktub yazdı: “*Ey nuri-seşmanın Aşıq Ələsgər! Atam öldü, sarsımadım; qardaşım öldü, korşumadım; oğlum öldü, porşumadım amma Yekallar kəndində başımıza bir iş gəldi, bu dərdlərin hamısından betər oldu*” [5, s.403]; “*Gənci-nihan mənəm, mən uş, eyni-əyan mənəm, mən uş. Gövşərü-kan mənəm, mən uş, bəcrəvü kanə sığmazam*” [16, s.111].

Ritorik pafoslu cümlələr də sintaktik təkrarlar kimi mətnə emosional təsirin canlandırılmasına və təsvir edilən bədii lövhənin obrazlaşdırılmasına xidmət edir. ritorik pafoslu cümlələr, bir qayda olaraq, cavabı tələb olunmayan sintaktik konstruksiyalar hesab edilir. Zərifə Budaqova belə cümlələrdən

ritorik sual cümlələri adı altında bəhs edərək göstərir ki, “*Bu qəbil cümlələr o zaman işlədilir ki, danışana cavab məlumdur. Bunlar formaca sual, məzmunca isə təsdiq və ya inkar hökmləri bildirir. Belə sual cümlələri “cavab tələb etməyən sual”da adlandırılır. Ritorik sualdan məqsəd qəti hökmü emosional momentlə birləşdirməkdir*” [7, s.189].

Buradar ritorik cümlələrə bağlı iki fikir bildirilir ki, onların müəyyən dərəcədə dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Birincisi, “*danışana cavab məlumdur*” ifadəsidir. Doğrudur, danışana, sözü, fikri deyənə cavab məlumdur, ancaq dinləyən cavab tapa bilirmi? İkincisi isə “*cavab tələb etməyən sual*” ifadəsidir ki, bu ifadə dinləyən üçün cavabın tapılmasını müəmmalı qoyur. Hər iki halda cavabın dinləyən üçün müəmmalı qalmaması vacibdir. Çünki sözü, fikri deyən onu emosional tərzdə çatdırır. Əgər dinləyənə emosionallıq çatdırsa onda onun effektivliyi qalır mı? Nəzərə almaq lazımdır ki, bu tipli dil vahidlərinin başlıca vəzifəsi informasiyanın, fikrin intensiv çatdırılmasından ibarətdir. Məsələ bundadır ki, danışan və ya müəllif fikri emosional çatdırır. Dinləyənin və ya oxucunun onu anlaması isə onun qavrayışından və dünyagörüşündən asılı olur. Odur ki, ritorik sualların cavabı hamı üçün müəmmalı qalmır. Müdrik insanlar, dünyagörüşü kifayətləndirici olanlar cavabı tapa bilir, digərləri bəlkə də emosional təsirin müqabilində heç cavabın necə olacağına da diqqət yetirmir. Əslində isə müəllif sualı özü-özünə verir. Cavab da onun özünə məlumdur. Müdrik oxucu isə bu cavabı özü müəyyən edir. Ritorik pafoslu cümlələrə dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

“Məni candan usandırdı cəfadən yar usanmaz mı?

Fələklər yandı ahimdən, muradım şəmı yanmaz mı?

Şəbi-hicran yanar canım, tökər qan çeşmi-giryanım

Oyadar xəlqi əfqanı, qara bəxtim oyanmaz mı?” [8, s.167].

Birinci misrada deyilir ki, yar mənə cəfa verməkdən məni öz canımdan bezikdirdi. Yar özü bu cəfadən bezikirmimi? Cavab: Yar daim cəfa verməkdən əl çəkmirsə bu davam edəcək. Ya dözmək lazımdır ki, vüsala yetişsən, ya da bezikirsənsə budan yan keçməlisən.

İkinci misrada deyilir: - Ah çəkməkdən fələklər od tutub yandı. Bəs muradımın şamı yanmaz mı? Yəni vüsala yetişəcəyəmmi? Cavab: - Muradın şamı yanar, məgər şamı yandıran istəsə!

Üçüncü misrada deyilir: - hicran gecəsi (vüsala yetişmək üçün) canım yanır (əzab çəkirəm), ağlar gözüüm qan-yaş tökür, ah-naləm və fəryadım xəlqi yuxusundan edib oyadır, qara bəxtim oyanmaz mı? Cavab: - Qara bəxt oyanar, məgər qara bəxti verən onu ağ edərsə.

İnversiya da cümlədə fikrin emosionallığına və intensivləşdirilməsinə xidmət edir. Mədəd Bayramov yazır ki, “*İnversiya grammatik norma deyildir. İnversiya ancaq üslubi çalarlıq və emosionallıq vasitəsi kimi işləyir. İnversiya təkcə hər hansı bir cümlə üzvünə yox, digər cümlə üzvlərinə xas olan stilistik hadisədir*” [6, s.9-20]. İnversiyanın üslubi emosionallığına və obrazlaşdırıcı xüsusiyyətinə dair aşağıdakı kimi nümunələr verilir: “*Bir tuladan ötrü bu qədər əziyyətə düşməyə dəyərmə? Qarasəyənk dəysin elə tulaya*” (Ə.Vəliyev); “*Belə yıxıb öldürəcəklər bu evi yıxılmışı, bu yurdu itmiş*”. (N.Vəzirov) [6, s.21].

Sintaktik obrazlaşdırıcılıq vasitələrindən biri də *parselyasiya*dır. Mənşəcə latın dilinə məxsus olan parselyasiya sözü fransız dilinə daxil olaraq hissə, ayrılma mənasında dilçilik termini kimi işlədilir. Parselyasiya termini ilk dəfə dilçilikdə isveçrə dilçisi Şarl Balli tərəfindən işlədilmişdir. Parselyativ cümlələrdə cümlənin bir tərkib hissəsi əsas tərkibdən ayrılır emosional çalarlıq yaradır. Parselyativ cümlələrdə ya bir cümlə üzvü əsas tərkibdən ayrılır ya əsas cümlədən sonra ona yardımçı tipli bir cümlə əlavə olunur. Əsas cümlədən ayrılan cümlə üzvü tipli parselyativlərə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: “*Hə necədir, Məhtaban xanım? - Allah sahibinə qismət eləsin, xan! - Sahibi sənə, sənənin övladın - bizim oğlan varisimiz*” [17, s.24].

“Bir sən kimi gözəl yoxdur dünyada

Ağzı şirin, dili-dodağı şirin

Doymaq olmaz didarından bir zaman

Tamaşası, qaşığı, qabağı şirin [21, s.83]

Cümlə tərkibli ayrılıma dair isə aşağıdakı nümunəni misal gətirmək olar: “*Arxadan biri də gəlirdi, amma çətir tutduğuna görə üzünü görmürdük. Uşaqlar sürüşə-sürüşə çətin qırağına baxırdılar: bıqıburma bir kişidi*” [20, s.649].

Sintaktik təkrarlar, ritorik pafoslu cümlələr, inversiya və parselyasiya bədii mətnə və şifahi danışmada obrazlaşdırıcılıq yaratdıqları üçün onları üslubi fiqurlara aid etmək olar. Bunların içərisində inversiya ilə parselyasiya arasında müəyyən qədər yaxınlıq müşahidə edilir. Ancaq bunlar əlbəttə ki, bir-birindən fərqlənən dil vasitələridir. İnversiya hər hansı bir üzv cümlə tərkibində öz yerini dəyişir, parselyasiyada isə həm cümlə üzvü, həm də əsas cümlə üzvü ilə bağlı olan digər bir cümlə əsas cümlədən ayrılır. Lakin bu ayrılıq onların müstəqil olması deyildir. Çünki onlar həm məntiqi, həm də qrammatik cəhətdən əsas cümlə ilə bağlı olur və ondan müəyyən durğu işarəsi ilə ayrılırlar. Bu cəhətdən, hətta parselyasiya təyin budaq cümləsinə də yaxınlaşır. Lakin təyin budaq cümləsi müstəqil baş və budaq cümlə tipi olduğu halda parselyasiyanın ayrılan tərkib hissəsi əsas hissənin həm məntiqi və həm də üslubi-emosional davamı kimi işlənir.

Bütün obrazlaşdırıcı dil vasitələri məntiqə, qrammatik quruluşa və ekspressiv-emosional əsaslara malik olmaqla vəzifə etibarını ilə emosional-üslubi informasiyaları intensivləşdirməklə onların daha canlı ifadəsinə xidmət edirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev K. Sintaktik paralellizm. (Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarının dili üzrə) nam.diss., Moskva, 1977, 129 s.
2. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaktikasının nəzəri problemləri. Bakı, Maarif, 1998, 281 s.
3. Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik paralellizm. Bakı, ADU. Dil və ədəbiyyat ser., 1969, № 5, s. 48-55.
4. Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, Elm, 1974, 230 s.
5. Aşiq Ələsgər. Əsərləri. Dastan-rəvayətlər, xatirələr. Bakı, Şərq-Qərb, 1999, 578 s.
6. Bayramov M. Azərbaycan dilində inversiya. Filol.elm.nam. diss.avtoref. Bakı, 1987, 24 s.
7. Budaqova Z. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı, Azərb. EA nəşr., 1963, 222 s.
8. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 1992, 384 s.
9. Hacıyev T. Satira dili. Bakı, ADU nəşr., 1975, 178 s.
10. Hacıyev T. Sabir: qaynaqlar və səlflər. Bakı, Yazıçı, 1980, 175 s.
11. Xətayi Ş.İ. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 338 s.
12. İbrahimova M. İngilis dili frazeologizmlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi. Filologiya məsələləri, Bakı, Elm və təhsil, 2017, № 5, 412 s; s. 55-59.
13. "Kitabi-Dədə Qorqud", Bakı, Yeni nəşrlər evi. 1999, 704 s.
14. "Koroğlu" dastanı. Bakı, Azərb. EA nəşr., 1959, 508 s.
15. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Çarşıoğlu, 2008, 438 s.
16. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərb. Mədəniyyətinin dostları fondu. 2005, 315 s.
17. Rəhimov S. Seçilmiş əsərləri. I c., Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 288 s.
18. Sabir M.Ə. Əsərləri. II c., Hophopnamə, Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 384 s.
19. Süleymanlı M. Seçilmiş əsərləri. Şərq-Qərb, 2006, 480 s.
20. Süleymanlı M. And olsun əsrə. Bak, YYSQ, 2016, 910 s.
21. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 264 s.
22. Vəliyev K. Dastan poetikası. Bakı, Yazıçı, 1984, 223 s.

*Gəncə Dövlət Universiteti
Azərbaycan dili kafedrasının f.ü.f.d., müəllim
E-mail: orucovaaynur88@gmail.com*

Aynur Oruova

IMAGERY IN MORPHOLOGICAL AND SYNTACTIC MEANS

The article shows that imagery becomes an actualizing tool in the information environment of the language. Therefore, imagery serves to intensify the information itself. The intensity created by

imagery in morphological and syntactic means participates as a leading tool in the revival of artistic information. Imagery is formed as a product of artistic imagination, national identity, ethnic artistic thinking and from time to time develops its rich traditions. However, stylistic figures are also of great importance for the occurrence of imagery. Imagery has a superior quality than art due to its manner of expression. While the main principle in art is generalization, the quality of personification occupies a special place in imagery.

Thus, imagery has a kind of allegorical qualities in an artistic text. Therefore, imagery is not only for examples written in verse, but also becomes an artistic, aesthetic, emotional, expressive decoration of prose examples. All figurative language means serve to express artistic, stylistic and emotional information, having internal and external logic, grammatical structure and expressive-emotional foundations.

Keywords: *figurativeness, morphological feature, grammatical suffix, syntactic units*

Айнур Оруджова

ОБРАЗНОСТЬ В МОРФОЛОГИЧЕСКИХ И СИНТАКСИЧЕСКИХ СРЕДСТВАХ

В статье показано, что образность становится актуализирующим средством в информационной среде языка. Таким образом, образы служат для усиления самой информации. Интенсивность, создаваемая посредством образности морфологическими и синтаксическими средствами, играет ведущую роль в оживлении художественной информации. Образность формируется как продукт художественного воображения, национальной идентичности и этнического художественного мышления и время от времени развивает свои собственные богатые традиции. Однако стилистические фигуры также имеют большое значение для создания образов. Образность имеет более высокое качество, чем искусство, благодаря своему способу выражения. Если основным принципом в искусстве является обобщение, то особое место в образности занимает качество олицетворения.

Таким образом, образность в литературном тексте носит своего рода аллегорический характер. Таким образом, образность не только свойственна примерам, написанным в стихах, но и становится художественным, эстетическим, эмоциональным и выразительным украшением прозаических примеров. Все образные языковые средства служат для выражения художественной, стилистической и эмоциональной информации, имея внутреннюю и внешнюю логику, грамматическую структуру и экспрессивно-эмоциональную основу.

Ключевые слова: *образность, морфологический признак, грамматический суффикс, синтаксические единицы*

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Firudin Rzayev tərəfindən təqdim edilmişdir

İlk daxilolma tarixi: 30.02.2025
Son daxilolma tarixi: 15.03.2025